

АКТУАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПЦІЇ СОЦІАЛЬНИХ РОЗМЕЖУВАНЬ СТ. РОККАНА ТА С. ЛІПСЕТА В КОНТЕКСТІ СЕЦЕСІЙНИХ ЗАГРОЗ

Попков Д. О.,

аспірант кафедри політології

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

У статті здійснено огляд ключових засад теорії соціальних розмежувань Липсета-Роккана з урахуванням основних напрямків сучасного дискурсу в цій сфері. Оцінено можливість застосування цієї концепції у дослідженні проблематики сецесійних загроз цілісності держави. Запропоновано з наведенням обґрунтування низку коригувальних застережень для підвищення наукової та практичної цінності теорії розмежувань поза межами дослідження партійної системи держави.

В статье осуществлен обзор ключевых положений теории социальных размежеваний Липсета – Роккана с учетом основных направлений современного дискурса в этой сфере. Оценена возможность применения этой концепции в исследовании проблематики сецессионных угроз целостности государства. Предложен с изложением обоснования ряд корректирующих оговорок для повышения научной и практической ценности теории размежеваний вне границ исследований партийной системы государства.

The article reviews the key provisions of the theory of social cleavages of Lipset – Rokkana, taking into account the main directions of modern discourse in this field. The possibility of applying this concept in the study of the problems of secession threats to the integrity of the state is assessed. A set of corrective clauses is proposed to outline the rationale for increasing the scientific and practical value of the theory of cleavages beyond the boundaries of the studies of the party system of the state.

Ключові слова: соціальний розкол, лінії розмежування, сецесійні загрози, партійна система, конфлікт, примордіальні ідентичності.

Постановка завдання. Попри вплив піввікового періоду з моменту появи, питанням дослідження, уточнення та коригування положень і підходів вже класичної теорії Липсета – Роккана приділяє увагу чимала кількість як зарубіжних дослідників (А. Рьоммеле, А. Шеворський, Р. Хербут, А. Лейпхарт, Д. Горовіц, А. Кнутсен, Д.-Л. Сейле тощо), так і фахівців на пострадянському просторі (зокрема, Н. Паніна, Ю. Каплан, А. Куценко, Е. Мелешкіна, А. Ахременко, Е. Головаха, А. Гончарук, Е. Донова, О. Романюк, А. Анісімов). Проблематикою, що охоплюється розглядуваною теорією розмежувань, цікавиться і нова генерація вітчизняних дослідників, наприклад, С. Нурдін, Ю. Сокирка, С. Забродін.

Віддаючи належне напрацюванням вказаних та інших вчених як щодо захисту життєздатності теорії розмежувань, так і з приводу слушних зауважень її конструктивної критики, намагаючись утриматися від повторювання чужих тез (але без їх власної інтерпретації), вважаємо за можливе сформулювати **метою цієї статті** оцінку можливості застосування концепції Липсета-Роккана у контексті дослідження сецесійних загроз цілісності держави. Дійсно, події новітньої історії як відносної давнини (починаючи з розпаду Югославії та Радянського Союзу), так і сьогодення (Лівія, Сирія, Схід України тощо) дають підстави констатувати, що суверенітет над усією територією держави не може сприйматися як сама собою зумовлена і незмінювана реальність, для існування якої владі достатньо лише забезпечити наявність відповідного формулювання в конституції держави. Сучасність доволі жорстко (зважаючи на наслідки громадянських збройних протистоянь та розпад політич і утворення квазідержав) актуалізує науковий дискурс довкола феномену розколу у всіх його взаємопов'язаних аспектах, що очікувано породжує *дихотомію «щита та меча»* як засобу подолання розколу (усунення загроз цілісності держави та громадянському миру) та як технології його розпалювання, при-рода яких діалектично єдина.

Виклад основного матеріалу. Коріння концепції соціальних розмежувань, викладеної Ст. Рокканом та С. Липсетом у праці «Структура розмежувань, партійні системи і уподобання виборців: попередні зауваження» [1], можна відстежити зі сформульованої під час дослідження електоральної поведінки групи американських вчених під керівництвом П. Лазарсфельта, присвяченого президентській

виборчій кампанії в США 1948р., де вивчалися закономірності впливу на формування електорального вибору не індивідуальних уподобань виборця, а його ідентифікації з певною соціальною групою: «Люди голосують не просто разом зі своєю соціальною групою, але й на її підтримку» [2, р. 148].

Модель Ліпсета-Роккана пов'язує виникнення партійних систем Західної Європи з наявними розмежуваннями між державою і церквою, містом і селом, центром і периферією, власниками і найманими робітниками, що набули інституційного закріплення на політичному рівні як політичні альтернативи під час двох критичних подій [3], якими автори називали революції.

Наступним аспектом теорії є встановлення проблем, які покладені в основу розколу та вирішуються під час революції.

Взаємозв'язок соціальних розколів, революцій з їх проблемами Ліпсет і Роккан продемонстрували у формі наочної таблиці [4, р. 37]:

Таблиця 1

Формування європейських партійних систем

Соціальний розкол	Революції, що здійснюють розкол	Проблеми, які лежать в основі розколу та вирішуються під час революції
Центр - периферія	Реформації і Контрреформації у Європі XVI-XVII століть	Релігія. Національна мова або латинь
Держава – церква	Національна революція. З 1789 р. і після введення загальної освіти	Влада держави або церкви
Місто – село	Промислова революція XIX століття	Тарифи на с/г продукцію; контроль над промисловими підприємствами або свобода їх дій
Власники – робітники	Революція 1917 р. в Росії	Інтернаціональний революційний рух

Коментуючи наведену таблицю, російські дослідники Б. Ісаєв та А. Власкіна відзначають, що, незважаючи на виокремлення за її змістом чотирьох типів революцій (релігійної, національної, промислової та комуністичної), Ліпсет та Роккан звели їх до двох (національна і промислова). У них соціальні розколи «центр-периферія» і «державо-церква» генеруються національною революцією, а «місто-село» і «власники-робітники» – промисловою революцією [5, с. 50].

Користуючись оглядом основних напрямків дискусій, що утворюють сучасний науковий курс довкола теорії соціальних розмежувань, приведений А. Ахременком [6], з яким узгоджуються і публікація С. Нурджіна [7], можна виокремити такі сфери докладання наукових зусиль: 1) визначення поняття розколу/розмежування, сутності його ознак та проблем тлумачення; 2) визначення підстав/причин виникнення політичного розколу; 3) оцінка здатності пояснення гіпотези «замерзання» і здатності теорії пояснити еволюцію партійних систем кінця XX – початку XXI століть; 4) проблеми застосування теорії до пострадянських держав (її універсалізації та обґрунтованості і для реалій поза межами Західної Європи); 5) з'ясування причинно-наслідкового зв'язку та його напрямку між виникненням/вирішенням розколів та виникненням/зникненням політичних партій (зокрема, визначення здатності останніх впливати на появу розколів).

На нашу думку, кожен з таких напрямків розвитку теорії розмежувань може бути перспективним з погляду дослідження взаємозв'язку суспільних розколів та сецесійних загроз, однак це вимагає подолання дискурсом власного самообмеження концепції розколів електорально-партійною сферою. Отже, ідеться про можливість подальшого розвитку теорії Ліпсета-Роккана у бік її більшої універсалізації, що потребує розробки відповідних коригувальних концептуальних застережень.

Спробуємо окреслити деякі з таких застережень.

Зміст приведеної таблиці 1 дає підстави для висновку, що лінійка наведених авторами соціальних розколів співвідноситься із основними засадами теорії модернізації суспільства (можна навіть визначити напрацювання Ліпсета – Роккана як партологічний вимір останньої) – виокремлення трьох стадій цивілізаційного розвитку: аграрну – індустріальну – постіндустріальну, філософським (суто у західному/євроцентричному розумінні) еквівалентом яких є Премодерн (архаїчне та традиційне суспільство) – Модерн – Постмодерн.

На нашу думку, темпоральна (парадигмальна) межа саме класичної теорії розколів окреслена Модерном, продуктом якого є секуляризована національна держава переважно індустріального типу економічного укладу. Ця «державо» в її територіальних межах сприймається як завершений «заморожений» феномен – зовнішній фон та локація, в якій відбувається динаміка партіями. Отже, критика гіпотези «заморожування» (згадуваний третій напрямок дискусії довкола теорії Ліпсета-Роккана) має бути продовжена і розповсюджена на імпліцитну тезу теорії про «заморожування» національних держав. Дійсно, якщо наслідки соціальних розколів оцінюються лише з погляду змін в партійній системі,

то це зумовлює масштаб застосування теорії і її прогностичної цінності тільки в контексті можливих загроз існування поточного режиму держави (циркуляція еліт, зміна ролей влада – опозиція).

Отже, сутність цього аспекту нашого застереження полягає в тому, що для оцінки і дослідження сецесійних загроз через фактори, які перебувають у сфері контролю політики розглядуваної держави безвідносно до їх можливої зовнішньої етимології (чинник іредентичної експансії сусідніх держав залишаємо поза межами нашого дослідження). Автор дотримується позиції, що в сучасних умовах саме соціальний розкол у державі за певними ознаками (про це – далі) може бути приводом/першопричиною для активізації та умовою успішної реалізації недружніх іредентичних намірів сусідньої держави, а не навпаки. Вважаємо, що є безперспективними (за співвідношенням витрата/ефект в довготривалому вимірі) ті територіальні претензії сусідів, які не мають внутрішньої підтримки вагомим сегментом населення спірної території через консолідованість політичної нації держави – адресата таких претензій, забезпечуваної добровільною інклюзивністю такого сегменту в «тіло» нації на прийнятних умовах.

Масштабування аналітичного охоплення має бути збільшено. Має бути зайнята проміжна позиція між сферою партійної системи класичної теорії Ліпсета – Роккана та лініями цивілізаційних розламів за О. Шпенглером, А. Тойнбі та С. Хантінгтоном.

Однак, висловлюючи власну позицію відносно парадигмального обмеження класичної теорії розмежувань Модерном, мусимо визнати, що її сучасні послідовники, серед яких слід особливо відзначити праці Д. Белла (соціоекономічний аспект проблематики), Р. Інґелхарта (соціокультурний зріз) та Р. Далтона (політичний вимір), в межах другого з вказаних вище напрямків дискусії розглядають ефекти посматеріалістичних цінностей, пристосовуючи у такий спосіб теорію до парадигми Постмодерну. Проте така парадигмальна універсалізація не передбачає обов'язкової зміни масштабу сфери застосування теорії розмежувань для дослідження сецесійних загроз, на необхідності чого ми наполягаємо. Крім того, С. Ліпсет вказує, що «старі проблеми і розмежування» індустріального суспільства «все ще залишаються важливим джерелом політичного поділу та електорального вибору, оскільки «матеріалістично орієнтовані» наймані робітники і самозайняте населення (включаючи селян) складають значно більшу групу, ніж інтелігенція» [8, с. 16].

Зважаючи на аналіз С. Забродіна сутності постматеріального виміру теорії розмежувань, останній полягає в акценті не на вітальних цінностях, спрямованих на вирішення питання виживання та задоволення фізіологічних потреб, а на потребах вищого рівня, пов'язаних з проявом індивідуальних особливостей кожної людини, її бажанням самореалізації, самовираження, самоактуалізації, вибору життєвого стилю [9, с. 349]. Хоча такий поділ потреб є коректним за ієрархією цінностей згідно з Маслоу, розмежованість рівнів означених цінностей так само не повинна сприйматися «замороженою» формою. Очевидно, питання самовираження і самореалізації особи безпосередньо стосується сфери культури та ідентичності як інструментів і форм такого вираження, а отже, має зачіпати питання мови та світогляду (зокрема, релігійності), які окремо або в сукупності із біологічною складовою становлять ознаки етнічної диференціації всередині політичної (громадянської) нації. Загроза знищення чи іншого утиску групи, до якої належить людина, цілком логічно інтерпретується нею як загроза власній безпеці. Тому етнічність включає в себе усвідомлення особистого виживання в рамках історичної безперервності (continuity) існування групи. На найглибшому психологічному рівні етнічність має сенс виживання [10, с. 244].

Наступне наше застереження пов'язане із першим напрямком дискусій послідовників довкола теорії Ліпсета – Роккана – з'ясування та визначення самих термінів «розкол» / «розмежування» / «поділ» щодо їх тотожності або співвідношення. Мова не йде виключно про проблему перекладу оригінального авторського англійського терміна “cleavage”, який лексично ближче до україно- та російськомовного еквіваленту «розмежування», адже термін «розкол» коректніше співвідноситься з англійським “split”. На наш погляд, ключовий (з погляду мети цієї статті) аспект спору стосовно семантичного наповнення терміна полягає у визнанні або запереченні обов'язковості конфліктної атрибутики феномену, який ним іменується.

Дійсно, трактування О. Кнутсена та Е. Скарбоу означеного терміна як структурно укоріненого конфлікту або визначення А. Рьоммеле як довготермінових структурних конфліктів не тільки більше співвідносяться з розколом, але й у повній мірі відповідають суті підходу Ліпсета – Роккана. Хоча засновники теорії безпосередньо текстуально не вказують точного визначення терміна “cleavage”, однак їх партологічна за своєю сутністю концепція, визначаючи партію агентом конфлікту і інструментом інтеграції (таку назву має перший параграф основної праці Ліпсета-Роккана), побудована саме на конфліктному акценті дихотомії соціальної функції партії «конфлікт – інтеграція».

З огляду на це підхід Я.-Є. Лайна та С. Ерссона на потенційності, але необов'язковості конфлікту радше треба сприймати не як спір по суті атрибутів досліджуваного феномену, а як аргумент на користь стадійності його розвитку, яку визначає і А. Романюк [11, с. 7], але в аспекті запропонованої нами динаміки розгортання політичної диференціації суспільства [12, с. 109–110].

Дозволимо собі висловити зауваження і до підходу, сформульованого співвітчизницею Ю. Сокиркою, яка серед причин неприйнятності застосування терміна «суспільний розкол» замість «поділ/розмежування», окрім проблеми перекладу, вказує саме на негативність контексту [13, с. 21]. Пере-

конані, що з огляду на оголошену тему та занадто істотної у вимірі людських долі ціни помилок політичної «діагностики і лікування», штучне «замовчування» у науковому дискурсі негативного аспекту розглядуваного феномену не тільки саме собою не має ані теоретичного, ані практичного ефекту, але й опосередковано знижує адекватність реагування на такі виклики.

Інший аспект цього застереження стосується місця/ролі констатованої окремими вченими інституалізації як атрибуту суспільного розколу – так званого організаційного підходу. Зокрема, як вказує Ю. Сокирка, такі дослідники, як М. Галахер, М. Левер, П. Меєр виділяють низку ознак розмежування: «По-перше, розкол передбачає наявність соціального поділу в межах таких ключових соціальних характеристик, як рід діяльності, статус, релігія, етнічна приналежність. По-друге, групи, яких стосується цей поділ, повинні усвідомлювати свою колективну ідентичність. По-третє, розмежування має бути організаційно оформлене (у діяльності політичної партій, церкви, профспілки, тощо)» [13, с. 22].

Підтримуючи включення вказаними авторами релігії та етнічної приналежності до ключових соціальних характеристик соціального поділу (хоча етнічна і релігійна належність згадується в працях багатьох прихильників і послідовників теорії Ліпсета – Роккана, на нашу думку, якщо звернутися до змісту приведеної нами у таблиці 1 класичної моделі цих авторів, то виявиться, що безпосередньо вона не містить достатнього обґрунтування для виділення розколів за ознакою таких примордіальних ідентифікацій), заперечуємо проти покладання висновку про перебування суспільства в стані розколу, що загрожує територіальній цілісності політичної організації, в залежність від наявності організаційного оформлення розмежування. Таке теоретичне узалежнення, коріння якого обумовлене, вважаємо тиском імпліцитної партологічної логіки. Теорія розмежувань в сучасних інтерпретаціях є неприйнятною з таких міркувань:

– несе ризики занадто пізнього реагування щодо вжиття заходів подолання розколу. Користуючись медичною метафорою, інституалізацію організаційних структур, з якими можна асоціювати сегменти розколотого суспільства, можна сприймати як додатковий симптом важкої стадії вже наявної хвороби, що, звісно, підтверджує діагноз, але лікуватися потрібно і можливо було починати раніше – на попередніх стадіях. У такому разі концепція стадійності розколу, запропонована О. Романюком, видається коректною для мети нашого дослідження;

– зумовлює формування хибного уявлення про ефективні засоби подолання владою стану суспільного розколу, адже якщо владно-примусовими засобами унеможливити/знищити організаційні структури (наприклад, заборона легальних до цього партій чи переслідування релігійних організацій, які асоціюються чи дійсно виконують роль агрегаторів інтересів певного сегменту суспільства, лояльність якого до режиму викликає сумніви), то за відсутністю ознаки інституалізації можна переконати себе і в усуненні загроз цілісності держави. Отже, така боротьба лише з одним симптомом соціальної хвороби перемогою над останньою визнаватися не повинна – зовнішня форма консолідації у вигляді партіями (чи інших легальних інституцій), яка через запровадження і підтримання примусових бар'єрів не відображає всього спектру інтересів значних суспільних груп, не тільки не є консолідацією за змістом, але й буде «маслом у вогні» існування розколу, якщо зберігатимуться його дійсні причини.

Не можемо залишитися осторонь і визначення ліній розмежування. Так, розвиваючи теорію розмежувань в контексті четвертого з приведених вище напрямків дискусії довкола неї (актуалізації для країн Європи колишньої радянської сфери впливу), Л. Сейле запропонував доповнити чотири класичних розколи Ліпсета – Роккана ще двома: розмежування «посткомуністи – демократи» та «ультраліберали – соціал-ліберали» або «максималісти – мінімалісти». Результатом стала модель вже трьох революцій: національної, індустріальної та «міжнародної» (маються на увазі події в Центральній Європі після початку «Перестройки» (рос.) та краху Берлінської стіни) та шести розмежувань [14, с. 63].

Пристаюючи пропозиції Л. Сейле і до країн колишнього Радянського Союзу, російська дослідниця Е. Мелешкіна запропонувала замість терміна «міжнародна революція» використовувати термін «демократична революція», яка охоплює і події в СРСР в серпні 1991р. [15, с. 24–25].

Враховуючи застереження Е. Мелешкіної (справедливим буде зауважити, що сфера дослідницьких інтересів Е. Мелешкіної, окрім партологічних аспектів соціальних розколів в межах дискурсу розглядуваної концепції Ліпсета – Роккана, охоплює також і проблематику виникнення, існування та інституційного розвитку квазідержав, що дуже тісно межує з окресленою метою нашого дослідження – Д. П.), модель Л. Сейле наочно має такий вигляд:

Таблиця 2

Модель шести розмежувань

Парагматичні вісі / Синтагматичні вісі	Національна революція	Індустріальна революція	Демократична революція (відношення до ринкових реформ)
Територіальна	Центр – периферія	Місто – село	Демократи – посткомуністи
Функціональна	Держава – церква	Власники – робітники	Максималісти – мінімалісти

Визнаючи евристичну цінність такої модернізації теорії розмежувань саме в контексті аналізу партіями, все-таки наполягаємо на власній тезі, що в контексті сецесійних загроз визначальними є лише розмежування за трьома аскриптивними першоелементами, які уособлюють архаїчні складові культурного коду: мова, конфесійна (релігійна) належність та етнічне походження [12, с. 113]. Дійсно, попри наявність історичних прикладів жорстоких громадських протистоянь, зумовлених боротьбою лише за економічні чи політичні права пригніченого соціального класу, нові держави на території своїх попередників утворюються не за ознакою належності всіх своїх громадян до колись пригніченого соціального класу, що переміг або програв у революції, а тяжіють до відокремлення від політичних організацій інших суспільств саме через акцентування на іншій національній ідентифікації, яка виникає або відновлюється за названими примордіальними ознаками.

За цим застереженням перспективною вважаємо концентрацію на дослідженні класичної вісі розколу «центр – периферія», маючи на увазі як історичні обставини формування етнічного портрету певної частини території держави, так і виокремлення теорії периферій у системі соціальних розколів [16]. Згідно з цією теорією деякі периферії є буферними зонами, утвореними етнічно і культурно відокремленими анклавом. Свого часу такий погляд на культурні меншини та територіальні периферії був покликаний пояснити загальні контури політичного розвитку Західної Європи [17]: «Периферії були частиною єдиної реальності, їх складно завоювати та ними було важко управляти, тому вони відігравали роль зовнішнього захисту проти інших ворогів, але водночас несли загрозу розвитку шляхом автономізації або приєднання до сусідньої імперії» [18, с. 276].

Висновки. Розмірковуючи над подальшою долею теорії Липсета – Роккана, можна констатувати цілком природний для більшості політологічних побудов шлях від появи у статусі яскравого інтелектуального явища до постійних модернізацій і доповнень, кількість яких з часом перетне певну якісну межу критичної маси неадекватності старої теорії новим реаліям, внаслідок чого вона посяде місце вже серед історичних концепцій.

Однак вважаємо, що за умов подальшого теоретичного розвитку окреслених в цій статті цільових застережень потенціал концепції здатен вийти за межі проблематики дискурсу партіології та, отримавши у такий спосіб новизну, принести наукову та практичну цінність у сфері дослідження сецесійних загроз цілісності держави.

Література:

1. Липсет С., Роккан С. Структуры размежеваний, партийные системы и предпочтения избирателей: предварительные замечания. Политическая наука. Социально-политические размежевания и консолидация партийных систем. 2004. № 4. 210 с.
2. Lasarsfeld P., Berelson B., Guadet H. The People's Choice. How Voter Makes up His Mind in a Presidential Campaign. New York-London, 1969.
3. Neto O., Cox G. Electoral Institutions, Cleavage Structures and the Number of Parties. The American Journal of Political Science. 1997. № 1. P. 149–230
4. Lipset M., Rokkan S. Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignment. Party Systems and Voter Alignments. New York: Free Press, 1967. 64 p.
5. Исаев Б.А., Власкина А.С. Теория социальных расколов Липсета – Роккана и возможности ее применения для анализа первой, второй и третьей партийных систем России. Политическая экспертиза: ПОЛИТЭК. 2016. Т. 12. № 4. С. 43–64.
6. Ахременко А.С. Социальные размежевания и структуры электорального пространства России. Общественные науки и современность. 2007. № 4. С. 80–92.
7. Нуждин С.Е. Дискуссии вокруг содержания понятия «социальный раскол». Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. 2015. № 7–2. С. 164–169.
8. Липсет С.М. Неизбывность политических партий / пер. с англ. А.Н. Кулик. Политическая наука. 2006. № 1. С. 14–26.
9. Забродін С.І. Постматеріальний вимір партійно-ідеологічного поля у контексті теорії політичних розмежувань. Гілея: науковий вісник. 2015. № 95. С. 348–352.
10. Де-Вос Дж. Этнический плюрализм: конфликт и адаптация. Личность, культура, этнос: современная психологическая антропология / ред. А.А. Белик. М.: Смысл. 2001. С. 229–277.
11. Романюк О. Суспільно-політичні трансформації в новоутворених посткомуністичних країнах: спроба системного аналізу. Людина і світ. 2003. № 5. С. 3–11.
12. Попков Д.О. Від суспільного розколу до загроз цілісності держави. Актуальные научные исследования в современном мире: материалы XXXIV Междунар. науч. конф. (Переяслав-Хмельницкий, 27.02.2018 г.). Переяслав-Хмельницкий, 2018. С. 108–117.

13. Сокирка Ю. Теоретико-методологічні основи аналізу соціополітичного поділу: поняття і види. Освіта регіону. 2009. № 3. С. 20–24.
14. Сейле Д.-Л. Применимы ли размежевания Роккана к Центральной Европе? (Реферат). Политическая наука. Социально-политические размежевания и консолидация партийных систем: сб. науч. тр. / ред. и сост. Е.Ю. Мелешкина, А.Н. Кулик. М.: РАН; ИНИОН; Центр социал.научно-информ. исслед. отд. полит. науки; Рос. ассоц. полит. науки, 2004. 343 с.
15. Мелешкина Е.Ю. Концепция социально-политических размежеваний: проблема универсальности. Политическая наука. Социально-политические размежевания и консолидация партийных систем: сб. науч. тр. / ред. и сост. Е.Ю. Мелешкина, А.Н. Кулик. М.: РАН; ИНИОН; Центр социал. науч.-информ. исслед. отд. полит. науки; Рос. ассоц. полит. науки, 2004. 343 с.
16. Rokkan S. Territories, Centres and Peripheries: Toward a Geoethnic-Geoeconomic-Geopolitical Model of Differentiation Within Western Europe / ed. by J. Gottmann. Centre and Periphery. Spatial Variation in Politics, 1980. P. 163–204.
17. Ларсен Ст. У. Моделирование Европы в логике Роккана. Полис. 1995. № 1. С. 39–58.
18. Мункеева Т.А. Партийное измерение социальных расколов: социологический анализ. Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 12. «Психология. Социология. Педагогика». 2011. № 2. С. 275–283.